

## ВИВЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУЦІ

*Розглянуто історію та сучасний стан вивчення поняття політичної відповідальності у вітчизняній науці. Показано спадкоємність у вивченні цього поняття між радянською та сучасною українською наукою. Пропонується переглянути поняття політичної відповідальності з урахуванням зміни парадигми в суспільних науках.*

У цій статті ми розглянемо історію та сучасний стан вивчення поняття політичної відповідальності у вітчизняній науці. Під вітчизняною наукою в даному разі ми розуміємо радянську та українську як її спадкоємицю. Дещо складніше із визначенням наукової дисципліни: якщо в сучасній науці вивчення поняття політичної відповідальності є, очевидно, прерогативою політології, то за радянських часів, коли такої окремої науки не існувало, може йтися і про філософію, і про науковий комунізм, і про «суспільствознавство» в широкому сенсі.

Поняття відповідальності застосовується у юриспруденції, філософії та суспільних науках. У найзагальнішому плані — як воно наводиться у тлумачних словниках — це поняття має два значення. По-перше, це так звана «ретроспективна» відповідальність суб'єкта за скоєні раніше вчинки, а по-друге, так звана «перспективна» відповідальність — почуття обов'язку у суб'єкта щодо певних дій, певного стандарту поведінки у теперішньому та майбутньому. Інакше кажучи, можна розрізнити об'єктивну відповідальність — оцінку суспільством дій індивіда та реакцію на них і суб'єктивну відповідальність — внутрішні відчуття особи щодо свого обов'язку і оцінки його виконання. Суб'єктивна відповідальність може мати як перспективний, так і ретроспективний характер. Об'єктивна відповідальність уявляється лише в ретроспективі.

Історично склалося так, що в юриспруденції було детально розроблено ретроспективний (або «негативний») аспект відповідальності. Через це відповідальність у побутовому вжит-

ку частіше є синонімом покарання. У філософії та суспільних науках, як за кордоном, так і в нашій країні, розглядаються обидва аспекти. У філософії, зокрема в етиці, ретроспективне значення може набувати сенсу усвідомлення вини, наприклад у творі К. Ясперса «Питання про вину», або ж необхідність піклуватися про «вразливе, тендітне життя», як у Г. Йонаса та П. Рікера. У політичному сенсі ретроспективна відповідальність означає відставку державного діяча чи його позбавлення певних політичних прав, а перспективна — усвідомлення носієм та суб'єктом влади свого обов'язку перед тими, над ким він має владу. В юриспруденції, зокрема радянській, неодноразово робилися спроби розвивати перспективний аспект відповідальності, однак вони наштотувалися на опір багатьох юристів, які вважали, що поняття перспективної відповідальності вносить хаос у понятійний апарат науки, бо тотожне більш традиційним поняттям юридичного обов'язку та правосвідомості.

Історично поняттю політичної відповідальності в радянському суспільствознавстві передувало поняття соціальної відповідальності. Воно набуло широкої популярності в науці та публіцистиці починаючи з 60-х років ХХ ст. у ході своєрідної гуманізації марксизму-ленінізму, що проводилася з метою зробити його більш «конкурентоспроможним» щодо панівних на той час філософських концепцій, які ставили в центр проблему людини, її свободи, в тому числі свободи вибору — насамперед, це екзистенціалізм. Сукупність внутрішніх та зовнішніх, зокрема політичних, чинників спонукала до «замовлення»

для радянських суспільних наук звернутися до проблеми людини, а точніше - до проблеми свободи та місця людини у суспільстві.

Слід одразу зазначити, що поняття соціальної відповідальності в обох аспектах застосовувалось, в основному, щодо індивіда або соціальної групи. Держава як суб'єкт соціальної відповідальності могла бути відповідальною лише в сенсі обов'язку піклуватися про підвладних.

Радянські дослідники виводили актуальність вивчення теми соціальної відповідальності з таких обставин:

- суттєве розширення зв'язків особи з навколишнім соціальним середовищем;
- зростання можливостей людини впливати на довкілля внаслідок науково-технічного прогресу;
- складність міжнародної обстановки [9, 244-245].

Відповідальність передбачає те, що суб'єкт здатний відповідати за свої дії, отже, необхідні дві умови. По-перше, суб'єкт повинен мати здатність вчиняти певні дії. По-друге, він повинен мати можливість, свободу це робити. Отже, існування відповідальності зумовлене наявністю свободи. У 50–60-ті роки в Радянському Союзі з'являється маса праць про свободу в розумінні марксизму-ленінізму.

Розглянемо дуже схематично поняття свободи в марксизмі-ленінізмі. Як відомо, вихідним положенням марксистської теорії було те, що економічна сфера проголошувалася «базисом» для всіх інших сфер суспільного життя, які щодо неї вважалися «надбудовою». Суспільний лад визначався характером власності на засоби виробництва та виробничих відносин, що з нього випливали. Отже, економіка детермінує всі сфери суспільства, а розвиток суспільства відбувається за пізнаними законами, відхилення від яких, у принципі, неможливе. Таке загальне розуміння теорії марксизму породило думки про те, що ця доктрина повністю заперечує свободу і творчу діяльність індивіда. Спростування такої точки зору було одним із завдань радянських філософів у післявоєнний час.

Вони обстоювали наступне розуміння щодо співвідношення між свободою та необхідністю. Загальний розвиток суспільства визначений певними законами. Проте це не означає, що людина зовсім не має свободи. Адже, згідно з К. Марксом, свобода — це можливість «вчиняти зі знанням справи». Інакше кажучи, для того, щоб бути вільним, слід пізнати закони суспільного розвитку. В межах цих законів і можлива свобода. Отже, свободо

да *може бути* лише у того, хто пізнав закони розвитку, і вона є лише у того, хто діє з урахуванням цього знання. Свобода не є повною свободою волі, свавіллям — у цьому радянські вчені критикували екзистенціалістів, а саме — за крайній суб'єктивізм, волюнтаризм та антисоціальне розуміння свободи і відповідальності [18, 280-318, 303-305]. З іншого боку, у детермінізмі як приниженні людської гідності були звинувачені З. Фрейд та його послідовники.

Свободу розуміємо як певне самообмеження. Відповідальність у такому разі розуміємо як єдину прийнятну форму здійснення свободи, як зв'язок між людиною та соціальною групою або суспільством у цілому, що передбачає наявність певних зобов'язань суб'єкта перед інстанцією відповідальності, його ставлення до цих зобов'язань та оцінку їх виконання.

До питання про вживання термінів можна сказати, що відповідальність можна було назвати соціально незалежно від того, людина відповідає перед суспільством чи суспільство перед людиною. Для розрізнення цих аспектів відповідальності — відносин відповідальності, в яких однією із сторін є суспільство чи соціальна група, та часткового випадку відповідальності суспільства перед індивідом — використовувались, відповідно, поняття соціальної та суспільної відповідальності.

Говорячи про співвідношення відповідальності та обов'язку, автори монографії «Особистість за соціалізмом» зауважують, що обов'язок вказує напрям поведінки індивіда, а не її конкретну міру. Натомість, такою мірою є саме соціальна відповідальність: це «соціологічна категорія, в якій міститься оцінка реалізації особистістю свого обов'язку обрати найоптимальніший з усіх можливих заданих обставин варіант поведінки, виходячи з потреб суспільного розвитку і характеру соціальної санкції (в антагоністичному суспільстві — санкції прогресивних сил)» [9, 251].

Згодом акценти зсунулися від оцінки до можливості вибору, яка була у суб'єкта. Професор Харківського університету О. Ф. Плехотний, який присвятив свої дослідження явищу соціальної відповідальності, визначав це поняття таким чином: «...категорія для позначення міри вільного вияву соціальним суб'єктом свого обов'язку і права обирати в конкретних умовах оптимальний варіант ставлення до дійсності, виходячи з прогресивних інтересів суспільства» [15, 8]. У цьому напрямі працювали й інші вчені [6; 19]. Таке розуміння соціальної відповідальності увійшло до комплексного поняття соціальної від-

повідальності в А. Т. Панова та В. А. Шабаліна: Це «вольове ставлення індивіда до панівних у суспільстві цінностей, яке виражається в конкретно-визначеній діяльності та відповідним чином оцінюване контролюючою інстанцією» [14, 20]. Слід зазначити, що, крім СРСР, поняття соціальної відповідальності в такому значенні застосовувалось і в інших соціалістичних країнах [22].

Залежно від характеру суб'єкта розрізняли особисту та групову соціальну відповідальність, а залежно від характеру відносин — моральну, правову, політичну відповідальність. До цієї класифікації включали й професійну відповідальність [6, 31; 14, 50].

Політичній відповідальності у радянській науці відводилась особлива роль. Якщо можна казати про те, що підхід радянських науковців до вивчення проблеми відповідальності був класовим, то щодо політичної відповідальності це був класовий підхід у найвищому своєму вираженні, у найбільшій «концентрації». Пояснення очевидне — дане поняття стосувалося головної та найсуперечливішої сфери радянського суспільства. Однак слід зазначити, що політична відповідальність вивчалася переважно як аспект соціальної відповідальності. Спеціальних праць, присвячених політичній відповідальності, було порівняно небагато [2; 13; 21]. Якщо праця С. С. Андреева [2] більше нагадує публіцистичну, то в статтях А. Т. Панова [13] і А. Черниша [21] детально розроблено структуру і форми політичної відповідальності. Стаття А. Т. Панова може вважатися цілісним представленням марксистсько-ленінського розуміння політичної відповідальності. В той же час стаття А. Черниша, опублікована під час «перебудови», зосереджена, головним чином, на розумінні відповідальності як атрибута державної влади, тому може вважатися свого роду переходом до сучасного уявлення про політичну відповідальність у демократичному суспільстві. Проте методологія класового підходу значно звужує значення політичної відповідальності у вказаних працях, зводить це поняття лише до відносин між класами та відповідальності суб'єктів політики перед «своїм» класом.

З точки зору радянських суспільствознавців, зміст поняття політичної відповідальності був різним у класовому та безкласовому суспільстві. «У класовому суспільстві будь-яка відповідальність за своєю природою має політичний характер, бо вона встановлюється відповідно до волі певних класів» [14, 57]. Разом із тим головний зміст політичної відповідальності радянської людини — «в усві-

домленні своїх об'єктивних політичних інтересів, нерозривно пов'язаних з інтересами народу та його авангарду — Комуністичної партії, в добровільному, сумлінному виконанні політичних рекомендацій та вимог» [14, 59]. Очевидно, що стосовно антагоністичного суспільства політична відповідальність має сенс певних негативних наслідків для класово ворожого суб'єкта, а стосовно соціалістичного — головним чином, усвідомлення та виконання обов'язку.

Вивчення феномена відповідальності влади перед суспільством у радянській науці було прерогативою державного (у пізньорадянський період — конституційного) права, однак цей феномен, скоріше, постулювався як даність, ніж вивчався критично. Те саме стосується і відносин відповідальності всередині політичної системи — між радами та виконавчими органами [1; 3; 5]. Поняття політичної відповідальності у цій царині не застосовувалося. Щодо зарубіжних країн, які не належали до соціалістичного табору, радянські суспільствознавці та публіцисти вважали, що інститут парламентської відповідальності уряду слугує лише прикриттям для буржуазії, всередині якої відбуваються конфлікти між різними угрупованнями.

У сучасній Україні виникла парадоксальна ситуація щодо вивчення політичної відповідальності політичною наукою. Це поняття є надзвичайно популярним серед політиків та публіцистів, проте політологи вивчають його дуже мало. Втім, існує ґрунтовне дослідження одного з аспектів політичної відповідальності — відповідальності уряду перед парламентом [12]. Р. М. Павленко вважає, що вона має подвійну політичну й конституційно-правову природу [12, 211]. Щодо форм та механізмів парламентської відповідальності уряду, то автор демонструє їх залежність від форми правління. Наголошуючи на тому, що парламентська відповідальність уряду є атрибутом демократії, Р. М. Павленко приділяє особливу увагу питанням встановлення процедур відповідальності в політичній системі України. Слід також зазначити, що поняття політичної відповідальності у зв'язку з поняттям конституційної відповідальності досліджується, головним чином, у вітчизняній юридичній науці [8; 10; 11; 21].

Після набуття Україною незалежності було захищено лише одну кандидатську дисертацію з політичних наук, присвячену аналізу феномена політичної відповідальності. Це робота одеського вченого М. М. Самуйліка «Політична відповідальність: специфіка, структура,

функціонування». Автор визначає політичну відповідальність таким чином: «Різновид соціальної відповідальності, яка виникає у процесі діяльності різних суб'єктів у зв'язку з організацією, здійсненням та розвитком державної влади, а також при розробці та проведенні у житті політики, яка відображає прогресивні напрями та мету розвитку суспільства» [17, 12]. Таке визначення підтримують І. О. Кресіна, А. А. Коваленко, С. В. Балан [8, 71]. Хоча М. М. Самуїлік не розкриває свого розуміння соціальної відповідальності, з визначення ясно, що йдеться про відповідальність як усвідомлення обов'язку. Однак у подальшому викладі автор аналізує механізми відповідальності, що свідчить про розуміння відповідальності як підзвітності та санкцій за дії, не адекватні нормам. У загальному визначенні поняття ця подвійність його значення не відображена [17, 18].

На відміну від інших, М. М. Самуїлік надає політичній відповідальності й самостійного значення — не лише виду соціальної відповідальності. Це досягається за допомогою виокремлення специфічної риси політичної відповідальності — зв'язку з відносинами влади. Проте, на наш погляд, цього недостатньо, тому що в дослідженні М. М. Самуїліка не проаналізовано ідеал, якому повинна відповідати діяльність суб'єктів політики, а саме те, що у визначенні описується виразами «прогресивні напрями та мета розвитку суспільства» і «відповідність політики інтересам народу». Ми вважаємо, що це формулювання такого ідеалу є надзвичайно важливим елементом поняття політичної відповідальності, бо саме це є підставою, на якій визначають, хто і як вирішує правильність дій суб'єктів політичного процесу і може притягати їх до відповідальності.

Сучасні визначення політичної відповідальності здебільшого ґрунтуються на традиційному радянському трактуванні цього явища як різновиду соціальної відповідальності (зокрема, і в «Політологічному енциклопедичному словнику» [20, 503]). Ми не заперечуємо зв'язок між цими категоріями, однак такий підхід є однобічним. Він висвітлює лише кореляцію між явищами свободи та відповідальності, але не торкається зв'язку між владою та відповідальністю. Вважаємо, що для вивчення політичної відповідальності встановлення такого зв'язку є критично важливим. Те, що в «радянському» підході не враховувався чинник влади, є цілком зрозумілим. Радянська влада за визначенням вважалася істинним виразником волі та інтересів наро-

ду, отже, питання її відповідальності не стояло на порядку денному. Ми не маємо на увазі те, що радянська наука заперечувала зв'язок між владою та відповідальністю. Навпаки - надзвичайне зростання влади людини над природою слугувало одним із обґрунтувань актуальності проблеми відповідальності. Проте, коли доходило до політичної, чи, вірніше, державної сфери, кореляція між владою та відповідальністю нівелювалася. Саме з таких міркувань ми вважаємо прогресивним підхід М. М. Самуїліка до визначення політичної відповідальності. Однак він та його послідовники стикаються з іншою проблемою.

Ця проблема полягає в тому, що при зміні парадигми в ході лібералізації наукових підходів не відбулося переосмислення підставового поняття — політики. Порівняймо. Стаття «Політика» у «Великій радянській енциклопедії» зазначає, що: політика — це «сфера діяльності, пов'язана з відносинами між класами, націями та іншими соціальними групами, ядром якої є проблема завоювання, утримання та використання державної влади. ...Зміст політики, зрештою, завжди визначається інтересами класу або союзу класів. Будь-яка суспільна проблема набуває політичного характеру, якщо її розв'язання, прямо чи непрямо, пов'язане з класовими інтересами, проблемою влади» [4,217]. Оксфордська «Енциклопедія політичної думки» формулює інакше: «Процес, у ході якого група людей, чиї погляди або інтереси на початковій стадії різняться, приймає колективне рішення стосовно згуртування групи загалом, що запроваджується як спільна лінія поведінки» [7, 282]. Різниця очевидна.

Не можна заперечувати цілком класовий підхід до вивчення політичних понять, однак слід обов'язково брати до уваги його обмеженість, особливо стосовно сучасного нам світу. Перелік характеристик, необхідних для того щоб віднести те чи інше явище до політичних, не зводиться лише до відносин між класами та застосування влади. Якщо класів політично коректна політологія досить легко позбулася, то влада як зміст і мета політики посіла монопольне становище. Це, безперечно, є примітивізацією та вульгаризацією поняття політика.

Звідси і в понятті політичної відповідальності бракує визначення мети: заради чого, власне, існує політична відповідальність, за що повинен відповідати суб'єкт політики. Крім того, має бути постулатом те, що політична відповідальність є атрибутом демократичної політики [16, 47].

Таким чином, можна констатувати, що поняття політичної відповідальності є недостатньо вивченим у вітчизняній політології. У наявних працях очевидним є переважання підходу, властивого радянському суспільствознавству. У деяких авторів це виявляється в тому, що поняттю політичної відповідальності бракує автономності щодо соціальної відповідальності. Взагалі, дослідники не надають належної уваги поняттям методології, через це інші автори зосереджують увагу при вивченні політичної відповідальності виключно на «владному» розумінні політики. У вітчизняній політології немає інтегрального поняття політичної відповідальності, яке би демонструвало:

— відносну самостійність політичної відповідальності;

— мету демократичної політики як узгодження різноманітних інтересів та вироблення спільного розв'язання проблеми; владу як засіб для досягнення такої мети;

— зв'язок між громадою та політиками; владу як обов'язок політиків перед громадою; — подвійність і єдність «ретроспективного» та «перспективного» аспектів поняття політичної відповідальності.

Разом із вищезазначеними можна виокремити й інші проблеми, пов'язані з вивченням поняття політичної відповідальності. Наприклад, у питанні відповідальності у відносинах між органами влади дослідники вивчають, головним чином, центральні органи влади, а поза увагою лишається місцеве самоврядування. Крім того, не вивчається аспект поняття політичної відповідальності, пов'язаний із розрізненням значень політики як політичної діяльності, боротьби *{politics}* та діяльності уряду, публічної політики (*policy*).

Таким чином, розробка політологічної теорії політичної відповідальності в контексті зміни парадигми у політології та суспільних науках загалом є актуальною проблемою політичної науки.

1. Леакьян С. А. Государственно-правовая ответственность // Сов. государство и право.— 1975.- № 10.- С. 16-24.
2. Андреев С. С. Политическое доверие и политическая ответственность // Социально-полит. журнал.- 1992.— № 10.- С. 29-43.
3. Барабашев Г. В. Ответственность органов управления перед Советами//Сов. государство и право.- 1981. — № 5.- С.4-12.
4. Большая советская энциклопедия. Т. 20.— М.: Сов. энциклопедия, 1975.
5. Государственная дисциплина и ответственность / Под ред. Л. И. Антоновой и Б. И. Кожохина.-Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1990.
6. Грядунова Л. И. Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма.— К.: Вища школа, 1979.
7. Энциклопедия политической мысли / Д. Миллер (ред.).- К.: Дух і літера, 2000.
8. Креста І. О., Коваленко А. А., Балан С. В. Институт импичмента: Порівняльний політико-правовий аналіз.— К.: Юрид. думка, 2004.
9. Личность при социализме / Ф. В. Константинов (отв. ред.).- М.: Наука, 1968.
10. Мельник О. В. Конституційно-правова відповідальність вищих органів державної влади. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка.- К., 2000.
11. Наливайко Л. Проблеми визначення поняття, специфічних ознак та функцій конституційної відповідальності в сучасній конституційній теорії // Право України.- 1999.-№ 10.- С 45-50.
12. Павленко Р. М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід.— К.: KM Academia, 2002.
13. Панов А. Т. О сущности политической ответственности при социализме // Некоторые философские проблемы государства и права.- Вып. 2.- Саратов: Изд-во Саратов, ун-та, 1974.-С. 46-59.
14. Панов А. Т., Шабалин В. А. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе.— Саратов: Изд-во Саратов, ун-та, 1976.
15. Плахотный А. Ф. Проблема социальной ответственности.—Х.: Вища школа, Изд-во при Харьк. ун-те, 1981.
16. Рябов С. Г. Політологія: Словник понять і термінів.— 2-ге вид., перероб. і доп.- К.: KM Academia, 2001.
17. Самуїлік М. М. Політична відповідальність: специфіка, структура, функціонування / Автореф. ... канд. політ. наук / Одеський держ. ун-т.- Одеса, 1997.
18. Сахарова Т. А. Проблема человека в концепциях французских экзистенциалистов // Современный экзистенциализм.- М.: Мысль, 1966.- С. 280-318.
19. Сперанский В. И. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования.- М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987.
20. Червяцова А. О. Конституційно-правова відповідальність у системі видів юридичної відповідальності. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. ун-т внутрішніх справ.— Х., 2004.
21. Черныш А. О системе политической ответственности // Коммунист.- 1989.- № 12.- С. 9-12.
22. Weiler W. Zur Kategorie Verantwortung// Deutsche Zeitschrift für Philosophie- 1965.- Н. 8.- S. 989-998.

D. Gorchakov

## STUDY OF A NOTION OF POLITICAL RESPONSIBILITY IN SOVIET AND UKRAINIAN SCIENCE

*History and current state of affairs in studying of the notion of political responsibility in Soviet and Ukrainian science have been researched. Heredity in studying of this notion in Soviet and Ukrainian science has been shown. The author suggests that the notion of political responsibility should be revised taking into account the change of paradigm in social sciences.*